

GÜNEL BAYRAMOVA
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gunelf@mail.ru

DİL İŞARƏLƏRİNİN DEKODLAŞDIRILMASININ KOQNİTİV MEXANİZMLƏRİ

Açar sözlər: işarə, saf semiotika, dekodlaşdırma, semiozis, koqnisiya

Key words: sign, pure semiotics, decoding, semiosis, cognition

Ключевые слова: знак, чистая семиотика, декодирование, семиозис, познание

İşarənin koqnitiv təhlili günümüzdə qədər semiotik tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Buna səbəb olan əsas səhət semiotikanın mentalist yanaşmaya qarşı olması idi. Bir çox elmlər koqnitiv perspektivləri öz tədqiqat sahəsinə tətbiq etməyə çalışsalar da semiotikada bu tendensiyanın əksi izlənilmiş ayrı-ayrı semiotiklər bu məsələnin üzərindən sükutla keçmişlər. T.Daddesio qeyd edir ki, semiotikada hökm sürən antimentalist mövqə barədə fikir bildirmək çətinidir, çünki bu haqda birbaşa söhbət açan müəllif demək olar ki, yoxdur [1, səh 17]. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, semiotiklər üçün işarənin koqnitiv təhlili və ya ümumiyyətlə semiotikaya koqnitiv perspektivdən yanaşma artıq həll olunmuş məsələdir və bu barədə söhbət açmağa ehtiyac yoxdur. Bəlkə də elə buna görə U.Eko da semiotikanın “tədqiqat sərhədləri” haqqında bəhs edərkən “limiti naturali” (təbii sərhədlər) kimi qeyd etdiyi sahəni semiotikanın tədqiq edə bilmədiyi “qeyri semiotik zona” adlandırmışdır [2, səh, 16]. Eynilə bir çox semiotiklər işarənin yalnız kommunikativ funksiyası və məna dəyərini təhlil etməklə kifayətlənmişlər. Ç.Pirs və Ç.Morrisin birmənalı şəkildə mental vahidlərə qarşı “susmaq razılıq əlamətidir” kimi yanaşması nəticəsində işarə nəzəriyyəsi ilə bağlı təhlillərdə bu haqda bəhs edilməmişdir. U.Eko isə işarəni qeyri-semiotik hesab etdiyi xarici faktordan kənarda təhlil etməyi üstün tutmuşdur.

Semiotika nəzəriyyələrində mentalist yanaşmadan yayınmağa güclü meyil göstərilmişdir. Bu zaman işarə, obyekt və interpretantı təşkil edən müxtəlif elementlər arasında olan struktur əlaqə ilə həmin işarələri istifadə edənlərin kodlaşdırma və dekodlaşdırma aparması üçün istifadə etdiyi bacarıqların fərqləndirilməsi əsas məsələ olmuşdur. Birincilər (yəni işarə, obyekt, interpretant - *G.B.*) işarəyə aid olub semiotikanın tədqiqat obyektini təşkil edir, ikincilər isə qeyri-semiotik hesab edilərək digər elmlərin tədqiqatına həvalə edilmişdir. Nəticədə semiotik tədqiqatlar işarənin daxili strukturuna yönələrək semiozis proseslərini bu təhlillərdən istisna etmişdir. Təsədüfi

deyil ki, T.Daddesio koqnitiv prinsiplərdən kənar tutulan və sanki bununla da öz saflığını və birmənalılığını qoruyan semiotik yanaşmaları “pure semiotics” ‘saf semiotika’ adı altında təhlilə cəlb edir [bax: 1].

“Mənanın maddi əsasları” adlı geniş araşdırmasında C.Prodi də *işarənin genezisi* məsələsinə toxunaraq işarə nəzəriyyəsinə “scienza pura” ‘təmiz elm’ yaratmaq istəmədiyini qeyd etsə də “bununla belə işarənin öz muxtariyyəti...öz iqtisadiyyəti var” (biz burada “autonomia” sözünü bilərəkdən ‘muxtariyyət’ kimi tərcümə etmişik- *G.B.*) deyərək sanki özündən əvvəlki ənənədən kənara çıxmaq istəməmişdir [3, səh.143]. Lakin qeyd etmək istərdik ki, nə ilkin tədqiqatlarda nə də son zamanlar yeni istiqamət alan semiotik görüşlərə görə işarənin təhlilində “qeyri-semiotik” fenomenlərin tamamilə istisnası mümkün deyil. Bir qayda olaraq mental prosesləri birbaşa görə bilmədiyimizdən biz bu haqda davranışlardan nəticə çıxara bilirik. Müxtəlif növ işarələrin kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması üçün konkret təsəvvürlər və koqnitiv mexanizmlər lazımdır.

Əşyaları işarə kimi qəbul etmək üçün bu əşyaları ifadə edən anlayışları da semiotik baxımdan təhlil etmək lazımdır. Ç.Pirs real obyektleri təhlil etməyin yeni üsulunu müəyyən etmişdi. Pirsin fikrincə təcrübə bizə yeni ideyalar hazırlamağa kömək edir. Bu ideyalar onları yaratmağa səbəb olan fenomenlərin ilk interpretantlarıdır və onlar bu baxımdan ilk işarələrdir. Bu cür yanaşma dərkətməni əvvəlki təcrübələrdən yaranan koqnitiv fərziyyələr əsasında sensor məlumatların interpretasiyası kimi şərh etməyə əsas verir. Nə düşünməyimizdən asılı olmayaraq şüurumuzda işarə rolunda çıxış edən hiss, təsəvvür, anlayış, representasiya yer alır [2, səh.223]. C.Lok “Saggio sull’ intelletto umano” adlı araşdırmasında ideyaların semiozisini məntiq və semiotikaya aid edir. İdeyalar əşyaların şəffaf əksi deyil, onlar abstrakt prosesin nəticəsidir və onlar əşyaların fərdi mahiyyətini deyil, nominal mahiyyətini əks etdirir. C. Lokun fikrincə ideyalar semiotikanın məhsuludur [bax: 4]. C.Lokda ideya anlayışının mentalist yanaşmaya gətirib çıxardığını qeyd edən Eko yenə də bu mentalistlikdən yayınmaq üçün “idea” terminini “unità culturale” ‘mədəniyyət vahidi’ ilə əvəz etməyi təklif edir [2, səh. 224].

Koqnitiv proseslərin öyrənilməsində ən çətin məsələ sensorial mühitdə müşahidə olunan reaksiyaların tərkibində mövcud olan müşahidə oluna bilməyən reaksiyalardır [5]. İşarənin representativ funksiyası nə onun maddi keyfiyyətində nə də onun əyani tətbiqindədir. İşarə sistemi koqnitiv potensiala malik informasiya sistemi kimi dəyərləndirilir. Koqnitiv baxımdan dil işarələrinin ikonikliyi onun yaddaşda saxlanması, bərpa olunması və ötürülməsi sayəsində kommunikasiyaya cəlb olunması ilə izah olunur. Dil işarələri fikrin konseptual forması kimi representasiya və kommunikasiya prosesinə xidmət edir. Müşahidələr dildə konseptuallaşdığı üçün işarələr koqnisyanın ifadəsi hesab olunur. Dil işarələrinin ikonikliyi

obyekt və konseptlərin representasiyasında özünü göstərir və onlar insan anatomiyasında və fiziologiyasında mövcud olub, koqnitiv prinsiplərin fəaliyyəti ilə şərtlənir. Bu zaman məlumatı kodlaşdırmaq və dekodlaşdırmaq və bununla da bu məlumatı anlamaq mümkün olur. E.V.Vilçikova ikonik işarələrin kodlaşdırılmasının fonetik, leksik, morfoloji və s. formalarını müəyyən edir. Fonetik səviyyədə kodlaşma dedikdə o ritorik fiqurlar olan assonans, alliterasiya, dissonans, fonetik allyuziya, fonetik reduksiya və s. misal gətirir, leksik səviyyədə kodlaşmanı isə daha çox metaforikləşmə ilə əlaqələndirir [6, səh. 12].

İşarənin kodlaşdırılmasının koqnitiv mexanizmi təfəkkürün özünün işarəvilik təbiətinə malik olması haqqında müddəalara əsaslanır. Burada semiozis müstəsna rol oynayır. Bir tərəfdən ifadə etmə prosesi olmadan ünsiyyət, dərk etmə, anlama və s. kimi mexanizmləri işə salmaq mümkün deyil. Digər tərəfdən insan digər canlılardan fərqli olaraq məna yaratma mexanizminə malikdir və bu, digər canlıların ötürdükleri siqnal tipli işarələrdən fərqlənir. Bu baxımdan təfəkkürün işarəvi təbiəti haqqında bir sıra fərziyyələr mövcuddur [7, səh 119]. Alimlər dil işarələrinin ontoloji aspektlərini koqnitiv-biologiya nöqtəyi nəzərindən təhlil edirlər. Dil ifadəsinin məzmunu insanın mental və fiziki təbiətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Dilin semantik xüsusiyyətləri beynin, bədənin, sosial və mədəni mühitin və s. xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Təfəkkürün psixofiziki vəziyyətinin məzmununu aydınlaşdırmaq üçün dil universalilərini təhlil etmək üzrə işlər davam edir. P.N.Barışnikov işarənin koqnitiv-bioloji təsnifatını aşağıdakı kimi qeyd edir:

- işarənin ontoloji statusu
- işarənin epistemoloji statusu

Ontoloji statusa təfəkkürün representasiyası, konseptual kauzasiya, orqanizmin adaptasiya xüsusiyyətləri (dil davranışı səviyyəsində) aiddir [7, səh 123]. Epistemoloji status daxilində A.V.Kravçenko kateqorizasiya problemi, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə və intensionallıq məsələlərini müəyyən edir [8].

Koqnitiv-bioloji baxımdan yanaşdıqda işarənin şərtiliyi ilə bağlı ənənəvi fikirlər təkzib oluna bilər. Qeyri-lingvistik reallığın bu reallığı göstərməyə xidmət edən və ya onun varlığını ifadə edən simvollar sistemi ilə əlaqəsi fərqli yollarla həyata keçir. İnsan, dili mənimsəyən zaman hər bir vahidin arxasında konkret məna dayandığını dərk edir və insanın dil davranışı kontekstual zəncirdə konkret situasiyalar əsasında formalaşır. Semiotika mənanı, koqnitiv dilçilik isə təfəkkür prosesini öyrənir və bu baxımdan koqnitiv-semiotika insan təfəkküründə yer alan mənalara və onların fəaliyyət prinsipini öyrənməyə xidmət edir. Cansız aləmdə mövcud olan işarələrin bir çoxunu koqnitiv semiotika yox, daha çox bio-semiotika və oxşar sahələr

araşdırır. Digər tərəfdən təfəkkürü yalnız sensor persepsiya və ya hər hansı bir təsvir oluna bilinməyən qeyri-stabil varlıq kimi qəbul etdikdə o koqnitiv-semiotika çərçivəsindən çıxır və biheviörizmin və ya analitik fəlsəfənin tərkibində təhlil oluna bilər.

Məna və təfəkkürün mövcudluğunu qəbul etməyənlər, lakin işarə, işarələnmə və işarələyənin olduğuna inanmayanlar və bu işarələrin semiotik funksiyasını irəli sürənlər də koqnitiv-semiotika nəzəriyyəçiləri hesab oluna bilməz. Obyekt (think) və işarələri (sign) lokativ strukturuna görə fərqləndirirlər. Məkan-zaman semiotik bölgüsü işarə anlayışını metaforik funksiyaya malik konseptə çevirir. İnsanlar kiçik şeyləri də işarə kimi qəbul edə bilər. Belə ki, ən kiçik şeylər də hansısa keçmiş, gələcək və ya digər bir obyektin abstrakt işarəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Məzmun və ifadə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin semiotik funksiyası L.Hyelslevə görə təfəkkür-məkan təcrübəsinin iki tərəfini əks etdirir. Birinci tərəf dərk etmə ilə, ikinci tərəf dərk olunanın təşəkkül tapması ilə xarakterizə olunur. Semiotik funksiya təfəkkür və ya zaman-məkan təcrübəsi arasında olan "sədd" vasitəsilə işə düşür [bax:9]. Ç.Morrisin fikrincə işarə nəzəriyyəsini semiozisin funksiyasını, yəni işarənin kodlaşma və dekodlaşma mexanizmini öyrənmədən də formalaşdırmaq mümkündür. Əgər fərz etsək ki, məntiqi cəhətdən sərbəst işarə nəzəriyyəsi qurmaq mümkündür, onda işarənin vasitə rolu barədə təhlil etməyin mənası qalmır və o yalnız daxili struktur baxımından semiotik təhlilə cəlb oluna bilər.

T.Daddesio insan semiozisinin vasitələrinin üç əsas formasını qeyd edir. Birinci vasitə biologidir və o genetik və neyron mexanizmlərdən ibarət olub semiozisin müxtəlif formalarını mümkün edir. İşarələr də bir orqanizmin öz-özünə və ya ətraf mühətdən yaranan mental təsəvvürlər tərəfindən və bu təsəvvürlərin məruz qaldığı koqnitiv transformasiyalar tərəfindən psixoloji baxımdan vasitələndir. Burada qəbul olunan fərziyyə ondan ibarətdir ki, müxtəlif növ işarələrin kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması üçün konkret təsəvvürlər və koqnitiv mexanizmlər lazımdır. Semiozisin ictimai-mədəni vasitə rolunu qəbul etmək lazımdır, çünki, o özündə elə prosesləri əks etdirir ki, onların vasitəsilə sosial qurumlar və mədəni sistemlər işarənin fəaliyyətini və inkişafını formalaşdırır. Konkret olaraq, bioloji səviyyədə, bir simvol hər hansı bir bioloji hadisə üçün mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəyə uyğun gələ bilər. Psixoloji səviyyədə həmin simvol işarənin mental təsəvvürünə, onun obyektinə və interpretantına uyğun gəlir, sosiokultural səviyyədə isə o yuxarıda qeyd edilən təsəvvürlər arasında ənənəvi əlaqəyə uyğun gəlir [1, səh. 20].

İnsan şüuru ən primitiv hissələrdən yüksək intellekt və fantaziyaya kimi semiozis şəbəkəsindən ibarətdir. Bu şəbəkədə obyektlər insana onun təcrübəsi və mülahizələri şəklində təqdim olunur. J.Deely primitiv hissələr

baxımından işarənin təhlilini iki cür təhlil edir: birincidə orqanizmin obyektə ən ilkin əlaqəsi elə koqnisianın öz məhsulu kimi qiymətləndirilir, ikincidə isə bu münasibətlər koqnitiv-asılı və ya koqnitiv-sərbəst olaraq qiymətləndirilir [10, səh 10].

Dilin inkişafının koqnitiv inkişafdan asılı olması bir çox dilçilərin fikirlərində öz əksini tapır. Sosio-koqnitiv baxımdan dilin mənimsənilməsində kommunikativ məqsəd mühüm əhəmiyyət kəsb edir. J.Zlatev “Koqnitiv semiotika” adlı araşdırmasında *semiotikanın təkamülü* bölməsində qeyd edir ki, J.Pyaje və L.Vqotskinin imitasiya, təxəyyül və kommunikativ işarə, həmçinin daxili nitq, fikir və işarə sistemi arasında qarşılıqlı əlaqə ilə bağlı fikirlərini koqnitiv-semiotik yanaşma kimi qiymətləndirmək mümkündür [11, səh.1048]. Lakin bununla belə dil və təfəkkürlə bağlı məsələlər hələ uzun müddət ayrı-ayrılıqda təhlilə cəlb olundu. Dilin ixtiyarı və şərti işarələr sistemi kimi ilk öncə ünsiyyətə xidmət etməsi funksiyası uzun müddət diqqət mərkəzində qaldı. N.Çomski digər bioloji orqanlar kimi “dil orqanı”nın olması fikrini irəli sürərək insan təfəkkürünün universal prinsip əsasında iş mexanizmini irəli sürdü. Dilin funksiyası ilk növbədə idrakı funksiya olmaqla fikrin ifadəsi və ya representasiyası ilə ölçülürdü. Bu isə o demək idi ki, fikir dildən kənar, yəni dildən əvvəl yaranır. Dil mental representasiyalardan ibarət ideyaları ifadə edir. Məlumatın transformasiyası və representasiyasında mühüm rol oynayan işarə sistemi üçün dil koqnitiv vasitə rolunda çıxış edir [8, səh.2]. Baxmayaraq ki, bir çox semiotiklər işarə nəzəriyyəsi ilə bağlı təhlillərdə “gözlə görünə bilinməyən” koqnitiv mexanizmləri kənarlaşdırmağa çalışmışlar, bununla belə işarənin kodlaşdırılması və dekodlaşdırmasında (yəni anlaşılmasında) koqnitiv proseslər danılmazdır. Bu baxımdan, işarə sisteminə semio-koqnitiv yanaşma dil və təfəkkürün inkişafını vahid perspektivdə təhlilə cəlb etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. T.C.Daddesio “On minds and symbols: The relevance of cognitive science for semiotics”, Walter de Gruyter 2013, p. 271
2. U.Eco, “Trattato di semiotica generale”, Studi Bompiani 2008, p. 408
3. G.Prodi, “Le basi materiali della significazione”, Bompiani 1977, p. 262
4. J.Locke, “Saggio sull’intelletto umano”, Unione Tipografico Editrice-Torinese 1971, p. 831
5. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1364661318302201>
6. Е.В.Вильчикова «Когнитивные основы иконического кодирования в медиадискурсе», автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Кемерова 2013, с.23

7. П.Н.Барышников «Когнитивная лингвистика и философия сознания: объяснительный разрыв в онтологии языкового знака», Эпистемология и философия науки 2016, с. 119-134
8. А.В.Кравченко «Репрезентация мыслительных структур в языке» как тема научного дискурса, Когнитивные исследования языка, ТГУ им. Г.П.Державина, 2012, pdf.1-9
9. P.A.Brandt “What is cognitive semiotics? A new paradigm in the study of meaning”, Annales des semiotiques, <https://journals.openedition.org/signata/526>
10. J.Deely “On “Semiotics” as naming the doctrine of signs”, Semiotica 152-1/4, 2004, p.1-29
11. J.Zlatev “Cognitive semiotics”, Springer Science 2015, p.1043-1067https://www.sol.lu.se/media/utbildning/dokument/kurser/SEMNO2/20172/Zlatev2015_Handbook.pdf

Г.Байрамова

Когнитивные механизмы декодирования языковых знаков

Когнитивный анализ языковых знаков до сих пор был далек от семиотических исследований. Это было связано с тем, что семиотика была против менталистического подхода. Исследователи в этой области были в основном удовлетворены анализом коммуникативной функции и значения знака. Кодирование и декодирование сигналов требует конкретных представлений и когнитивных механизмов. Практика помогает нам развивать новые идеи. Эти идеи являются первыми интерпретантами явлений, которые способствуют их появления, и они являются первыми знаками в этом отношении. Языковые знаки как концептуальная форма мышления служат процессу репрезентации и коммуникации. Поскольку наблюдения концептуализируются в языке, языковые знаки являются выражением когниции. Когнитивный механизм кодирования знака основан на предположении, что разум имеет знаковую природу. Здесь семиозис играет исключительную роль. Онтологические аспекты языковых знаков анализируются с когнитивно-биологической точки зрения.

**Cognitive mechanisms of language
signs decoding**

Cognitive analysis of linguistic signs has so far been far from semiotic studies. This was due to the fact that semiotics was against the mentalistic approach. Researchers in this area have basically been satisfied by analyzing the communicative function and meaning of the sign. Coding and decoding signals requires specific representations and cognitive mechanisms. Practice helps us develop new ideas. These ideas are the first interpreters of phenomena that cause them, and they are the first signs in this regard. Language signs as a conceptual form of thinking serve the process of representation and communication. Since observations are conceptualized in language, language signs are an expression of cognition. The cognitive coding mechanism of a sign is based on the assumption that the mind is of a sign nature. Here, semiosis plays a crucial role. Ontological aspects of linguistic signs are analyzed from a cognitive-biological point of view.

Rəyçi: İdris Abbasov

Filologiya elmləri doktoru, professor